

**ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ АРЕШТАНТІВ НА БУДІВНИЦТВІ
БУЛЬВАРНИХ (ПОТЬОМКІНСЬКИХ) СХОДІВ 1837-1842 РР.
(за матеріалами Державного архіву Одеської області)**

Наведений документ складений в жовтні 1841 р. є звітом про будівництво Потьомкінських сходів. Документ свідчить, що на цих роботах активно використовували працю арештантів.

У розбудові міст Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. чималу роль відіграли підневільні робітники: військовослужбовці та арештанти (щодо цього реалії тогочасної Російської імперії не були надто далекими від реалій пізнішої імперії радянської). Важливою сторінкою у використанні праці в'язнів на будівництві південноукраїнських міст була діяльність "арештантських робочих рот цивільного відомства" у 1830-х – 1850-х рр. Одеська арештантська робоча рота з 300 підневільних робітників була утворена 1831 р. Оскільки її першим та багаторічним керівником був капітан, а, пізніше, майор, Трохим Драгутін, в Одесі арештантів роти жартома називали "Драгутінською командою". Зважаючи на успіх її використання на роботах з будівництва та благоустрою Одеси, від 1842 р. в місті діяли вже дві такі роти загальною чисельністю 500 арештантів⁴²³.

Серед численних проектів, до здійснення яких залучалися в Одесі арештанти, були славнозвісні Бульварні (Потьомкінські) сходи – один з теперішніх символів цього міста. Їхнє спорудження через низку причин ("несправність" підрядчика Г.Завадського, недоліки проекту, зсуви ґрунту, обвали та ін.) замість одного року розтяглося майже на п'ять⁴²⁴. Наведений нижче документ є уривком зі звіту про роботи виконані спеціальною комісією із добудови сходів, що складалася з інженер-полковника Григорія Морозова, "портового гідротехта" Бориса Фан-дер-Фліса та архітектора Георгія Торічеллі, у 1839 –1841 рр. (його повний текст включає кілька колонок і є надто громіздким для публікації; через те, що звіт неодноразово виправлявся, нумерація робіт у ньому місцями порушена). Згідно звіту видно, що арештанти здебільшого використовувалися для земляної та підготовчої роботи, а також як чорнороби при мулярській роботі (проте владі довелося оплатити працю мулярів, вартість роботи яких подано в уривку із відповідних колонок звіту). Практично не було використано працю арештантів при "Теслярській роботі" тому її опис з тексту поданого нижче звіту вилучено. Праця арештантів була згадана лише в одному – восьмому – пункті "теслярської роботи":

⁴²³Гончарук Т. Г. Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині XIX ст.: маловідома сторінка історії "нової Пальміри" // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 5. – Одеса, 2008. – С.79, 81.

⁴²⁴Гончарук Т. Г. Кілька документів про спорудження Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837 – 1842 рр. // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. – Вип. 10. – Одеса, 2010. – С. 25 – 35.

“8. Для утримання ґрунту землі, що рухався від обриву, вбито шпунтових дошок по довжині на 16 сажнів. – При роботі застосовано: теслярів ..., робітники використані з арештантської роти”⁴²⁵. У колонці звіту “Згідно якого кошторису або особливого розпорядження робота виконана” щодо 7 та 8 пунктів “теслярської роботи” зазначалося: “Роботу цю здійснено з причини зсувів ґрунту, оскільки необхідність вимагала вжити рішучих заходів, без яких руйнація обриву була би неминучою, а разом з тим і знищення монументу герцога Рішельє”⁴²⁶. Слід зазначити, що арештанти широко використовувалися на роботах щодо усунення наслідків та запобігання обвалів скелі Приморського бульвару.

Показово, що після звершення робіт на сходах, їх було передано саме у відання арештантських рот (на той час їх було вже дві). 25 лютого 1842 р. Одеський будівельний комітет повідомив “комісію, що добудовує сходи від бульвару к морю”: “Наказавши разом з цим командирю тутешніх арештантських рот п. майору Драгутіну, щоб він збудовані внизу Приморського бульвару кам’яні сходи прийняв від Комісії, що їх добудовує, в своє відомство та мав за ними належний нагляд, Будівельний комітет, базуючись на розпорядженні від 17-го лютого, повідомляє [про це] Комісію, що добудовує сходи для належного з її боку виконання”⁴²⁷. 7 березня 1842 р. комісія повідомила комітет, що сходи “здані від Комісії згідно опису та в необхідній справності, командирю одеських арештантських рот Драгутіну”⁴²⁸. До документу додавався опис (“опись”) майбутнього символу Одеси з 13 пунктів підписаний членами комісії – Г. Морозовим, Б. Фан-дер-Флісом і Г. Торічеллі – та Т. Драгутіним (Згідно з описом сходи мали: “арок складених з штукового каменя” – 32; “зводів між арками з такого ж каміння” – 24; “зводів між чотирма оконечними стінами” – 3; “загальний звід від двох стін...” – 1; “поперечних стін або биків, з яких ті, що знаходяться при обриві, частково складені з плит” – 6; “стовпів складених зі штукового каменя” – 16; “продольних стін при оконечності сходів” – 4; “заділок між фундаментами стовпів” – 16; “оборотних зводів складених з дикарних плит” – 2; “залізні двері на петлях з засовом та замком для входу в еліптичний звід” – 1; “парапетів вздовж усіх сходів зі штукового каменя” – 2; “майданчиків, складених з трієстських та ліворнських плит” – 10; “сходинок, складених з таких самих плит” – 200. В описі зазначалося, що “усі кам’яні роботи на поверхні землі здійснені на вапняному розчині, оборотні зводи – на цементі, а шви майданчиків та сходинок зроблені з асфальтної мастики”)⁴²⁹. В описі було вказано, що “усі частини споруди перебувають у належному стані”, однак керівництву вочевидь було спокійніше, в разі, коли ця “багатостраждальна” споруда надалі перебуватиме під наглядом 500 арештантів Т. Драгутіна. Вийшовши у відставку, Т. Драгутін власним коштом 1851 р. побудував каплицю внизу Бу-

⁴²⁵ ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 459. – Ч. 3. – Арк. 238.

⁴²⁶ Там само. – Арк. 58, 239.

⁴²⁷ Там само. – Арк. 310.

⁴²⁸ Там само. – Арк. 312.

⁴²⁹ Там само. – Арк. 313.

льварних (Потьомкінських) сходів, яка вдало доповнила їхній архітектурний ансамбль і 1862 р. була перетворена на Миколаївську портову церкву (зруйнована в радянські роки)⁴³⁰.

Документ

Отчет о работах, произведенных по дополнительному проекту, при каменной внизу Приморского бульвара лестнице. Октября 21 дня 1841 года

Отчет о работах, произведенных по дополнительному проекту, при каменной внизу Приморского бульвара лестнице

Октября 21 дня 1841 года

Земляная работа

1. На площадке приготовленной под оборотные своды и контрфорсную стену, равно под упорные в салу при обрыве полуарке, срыто земли – кубических сажень.

Для продольных заделок между фундаментами столбов в 4-х под сводами отделениях, вынута земли 111 1/4 сажень и сверх того, срыть откосов для предупреждения во время производства работ обвалов и отсыпей 45 кубич. сажень.

Всего же по сложности выемка разного грунта земли 918 3/4 куб. сажень.

Работа произведена посредством арестантской роты.

2. Оная земля отвезена расстоянием за 50 сажень, рабочими арестантской роты

.....

Каменная работа.

1. Забучено пустоты ростверки между нижними насадками дикарным камнем с заливкою цементовым раствором 15 1/6 кубических сажень. – При работах обратилось

Каменщиков (вартість робіт 42 крб. 81 1/4 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантской роты

2. Выстлано между верхними насадками дикарными большими плитами на цементе, с приправкою швов 13 6/7 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 47 крб. 57 1/4 коп. – Т.Г.)

Рабочие из арестантских рот

3. Складено фундамента из дикарного камня и дикарных плит на цементе под упорные при обрыве полуарке, под два обратные свода и под стену между эллиптическим сводом и первым оборотным, в высоту как показано на чертеже желтою пунктирною линиею 176 295/686 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 741 крб. 21 коп. – Т.Г.)

⁴³⁰ Гончарук Т. Г. Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині XIX ст.... – С. 87.

Рабочие из арестантской роты

4. Забучено бутовым на глине камнем, пространство между четырьмя упорными в скалу обрыва полуарками до нижней дуги 73 кубч. сажени. При работе находилось:

Каменщиков (вартість робіт 187 крб. 71 $\frac{3}{7}$ коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

.....

6. Разломано между сводами Т и М четыре начатых столба 12 $\frac{6}{27}$ кубических сажень.

Каменщиков (вартість робіт 15 крб. 75 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты

7. Выведены четыре столба между сводами Т и М, лицевые стороны из тесаных плит, а внутренние из дикарного камня и плитного дикаря, все на известковом растворе, из такового же материала складено 18 отдельных под поперечными арками стенок, между сводами Т и М, И и Х, Х и У и заложены три пустоты по сводом У всего 124 $\frac{1}{3}$ кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 2966 крб. 40 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

.....

9. Складено из штучного на известковом растворе камня, длиною в 1 аршин толстотою в квадрате 8 вершков четыре упорных в скалу полуарок, толстотою в 3 аршина по наружной дуге 34 $\frac{2}{3}$ квадратных сажень. При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 267 крб. 42 $\frac{6}{7}$ коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

10. Из штучного на известии камня, выведено на 4-х упорных в скалу полуарках, четыре отдельных стенок под лицо с продольными стенами лестницы 11 $\frac{3}{4}$ кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 90 крб. 64 $\frac{2}{7}$ крб. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

11. Забучено бутовым на глине камнем, пространство между полуарками при обрыве и выведении на оных стенами до эллиптического свода, 29 $\frac{4}{5}$ кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 76 крб. 62 $\frac{6}{7}$ коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

12. Выведено из штучного камня эллиптический свод, толстотою по наружной дуге в 2 $\frac{1}{2}$ аршина квадратных сажень .....31 $\frac{5}{12}$
в 2 аршина .....19 $\frac{1}{4}$
в 1 $\frac{1}{4}$ аршина квадратных сажень.....27 $\frac{1}{14}$
в 1 аршин квадратных сажень .....32 $\frac{1}{4}$

При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 490 крб. 24 $\frac{2}{7}$ коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

13. Вывезено две боковые стенки для закрытия эллиптического свода, из штучного на извести камня, толстотою в 2 ½ аршина 28 5/12 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 219 крб. 21 3/7 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

15. Между выведенными чрез арки стенами забучено под ступени и площадки бутовым на извести камнем 74 кубические сажени. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 190 крб. 28 4/7 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

16. По обе стороны лестницы покрыто штучным широким камнем парапета, на известковом растворе 6 кубических сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 46 крб. 28 4/7 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

...

17. Настлано триестскими и ливорнскими плитами на известковом растворе площадок 46 квадратных сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 29 крб. 57 1/7 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

19. Засыпана нижняя часть лестницы землею и мусором.
Работа произведена арестантами.

14. Между фундаментами столбов под сводами Т, И, Х и У, складено 24 каменные заделки, 176 ¼ кубич. сажень. – При работе обратилось:

Каменщиков (вартість робіт 679 крб. 82 1/7 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.

.....

Приготовительные работы

1. Для добывания воды, вырыты колодцы и установлены помпы.
Работы произведены арестантами.

.....

9. Для сохранения работы в течении зимнего времени вся лестница покрывалась камышом и соломой а поверх насыпалась земля и мусор.

Работа производилась арестантами.

10. Для всех вышеуказанных работ творение извести с песком, толчение и составление цемента производилось арестантами.

.....

Для поддержания скалы, угрожавшей падением, установлено из бревен 4 подпоры. – При работе обратилось:

Плотников (вартість робіт 5 крб. 14 2/7 коп. – Т.Г.)
Рабочие из арестантской роты.»

ДАОО. – Ф. 59. – Оп.2. – Спр. 459. – Ч. 3. – Арк. 233, 234, 239 – 243, 245 – 247, 249 – 251, 254, 258.

Taras Goncharuk

**On using of prisoners' labour for building of the Boulevard
(Potyomkins'ki) stairs in 1837-1842
(on the materials of Odesa region State Archives)**

The presented document was composed in October, 1841 and it was a report on building of the Potyomkins'ki stairs. A document testifies that at those work the labour of prisoners was actively used.

УДК 94(477.74):303.436.2:929“1857-1872”

Володимир Полторац

**ДОКУМЕНТИ ПРО МИХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО
В ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Представлені документи з Державного архіву Одеської області висвітлюють два періоди життя відомого польського й українського письменника та політичного діяча Михала Чайковського (Садик-паші). Перша група документів присвячена подіям на передодні та під час Польського повстання 1863-1864 рр., друга – переїзду М. Чайковського до Києва у 1872 р. До матеріалу додаються портрети Садик-паші.

Михал Чайковський, який у 1851-1872 рр. перебуваючи на службі Османської імперії, мав ім'я Садик-паші, відомий в історичній науці як письменник, організатор та керівник так званих османських козаків (“Казак-алай”), авантюрист та творець власної політичної концепції розвитку східноєвропейських народів. Він вважав, що боротьба Польщі за незалежність потребує важливої підмоги – створення незалежної козацької держави на чолі з гетьманом. Його двадцятирічне перебування в Османській імперії стало періодом активних пошуків союзників у боротьбі з російським імперіалізмом – і закінчилось примиренням польського політика з двоголовим орлом. Незважаючи на приголомшливий вплив Чайковського на події середини ХІХ століття, його постать досі не стала об'єктом дослідження в сучасній українській історичній науці. Джерела щодо діяльності Садик-паші розпорошені по архівах Парижа, Стамбула, Софії, Одеси, Києва, Кракова та багатьох інших. Ця публікація – спроба хоч трохи наблизитись до розгадки авантурної персони Михала Чайковського.

В Державному архіві Одеської області зберігаються документи, що прямо чи опосередковано висвітлюють два моменти з життя та діяльності Чайковського: побоювань його персони російських чиновників новоросійського та бессарабського генерал-губернаторства напередодні та під час польського повстання 1863 р. та переїзду Михала зі Стамбула до Києва разом з ад'ютантом Адамом Морозовичем. Усі ці документи не створюють окремої діловодної справи, а є частинами різних одиниць зберігання.